

САНТИМЕНТАЛНО ПЪТЕШЕСТВИЕ ИЗ ИТАЛИЯ

Йордан Костурков
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

A SENTIMENTAL JOURNEY THROUGH ITALY

Yordan Kosturkov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper paraphrases Sterne's title in an effort to map the work of four English and American writers: Willa Cather, Laurence Sterne, Muriel Spark, Gore Vidal as it tracks their actual journeys to the capital of Italy and projects these journeys into their work. The locations have been researched in situ with reference to documents and summarizing and complementing existing data, mostly in their correspondence. The real journey and the literary journey, sources and literary facts are the parameters of the 'journey' and it is enhanced in a Bulgarian 'road' where the work of these authors has travelled through translation.

Key words: Rome, Italy, mapping, Willa Cather, Laurence Sterne, Muriel Spark, Gore Vidal

В Рим през лятото на 2014 година (12 – 14 юни) се проведе една от много редките европейски конференции за творчеството на Уила Катър (седем години по-рано в Париж се проведе Единадесетият международен семинар за Катър, където един от основните доклади изнесе френският ѝ преводач, професорът по американска литература от Сорбоната, който съм имал щастието да ми преподава и на мен в Залцбург, Марк Шенетиер; другия основен доклад изнесе една от най-интересните съвременни английски писателки, за съжаление така слабо представена у нас – А. С. Байът). Темата на двудневния симпозиум в Рим беше „Катър в Европа, Европа и Катър“, участниците – над 40, представляваха десет американски щата и девет европейски страни: Португалия, Нидерландия, Румъния, Ирландия, Канада, Тайван, Франция и Германия. Сред организаторите и изтъкнатите изследователи на Катър бяха Кристина

Джорчели от Римския университет „Рома Три“, Андрю Джуъл, редактор на „Уила Катър Аркайв“, който съвсем наскоро издаде писмата на Катър, Марк Мадиган и доайенът Джон Дж. Мърфи. „Катър в България и България и Катър“ е част от този културен диалог – макар и скромно преведена, Катър присъства в българската култура още от 30-те години на двадесети век (1937, 1938), а засиленият критически интерес в Европа и другаде по света през последните десетилетия има и българска проекция (Костурков 2013: 10 – 11).

България у Катър също присъства, макар и още по-скромно – в анализирания пасажи на „Един от нас“ (Костурков 2011), в статията ѝ „Симфония от Новия свят“ (Катър 1970). Катър е от авторите, на които съм посветил научните си изследвания, но фактически българско участие в Рим предизвестено нямаше и симпозиумът беше приключил седмица преди моето представяне. Това стана естествената причина да се осъществи планираното картиране на четиримата автори: Уила Катър, Лорънс Стърн, Гор Видал и Мюриъл Спарк. Картирането или картографирането е позната техника и не ми се струва необходимо да изтъквам възможностите ѝ тук, но съображенията ми и логиката на избора са свързани не само с обстоятелството, че четиримата автори имат своята „римска“ връзка, но главно защото имат българско присъствие, както и обстоятелствата, че такива опити не са много популярни като подход в научното изследване у нас.

Катър посещава многократно Европа, пътува из нея, като първото ѝ посещение в Рим е през 1908 година. В писмо до брат си Роско тя отбелязва:

Предния ден се снабдих с пътеводител на Рим. Струва ми се доста странно, че наистина потеглям за Рим – защото, разбира се, Рим винаги е съществувал за мен, той е толкова важен факт в живота на човек от Ред Клауд като мен и във въображението ми винаги е бил Столичният град. Рим, Лондон и Париж бяха сериозни неща, когато заминах на юг, за да уча – те бяха, така да се каже, трите главни града на Небраска (Джуъл 2013 ID 2057).

Това пътуване до Италия единствено се отразява в изпратената поща при посещението ѝ там в три пощенски картички. Първата (2062) е от 10 юни 1908 година, пак до Роско Катър: „Това е куполът на „Свети Петър“, видян оттам, откъдето за пръв път го видях – от един от прекрасните римски паркове...“ (Джуъл 2013 ID 2062). Гледката ѝ напомня за обстоятелството, че там е роден модерният свят – през 800 г. в катедралата е коронясан Карл Велики и се поставя началото на Свещената римска империя (на германската нация), а в нача-

лото на новата ера е погребан апостол Петър, като Катър разграничава Рим на империята от Рим на Ватикана и католическото Средновековие. Гледката на Катър е откъм построената през седемнадесети век вила „Дория Памфили“, която се намира на левия бряг на Тибър. Не е известно къде отсяда Катър, но от местоположението на вилата, ако приемем, че тя го свързва с вилата, можем да предположим, че е отседнала в района Треставере. Втората пощенска картичка е идентична (ID 1855) от 11 юни, до по-малката ѝ сестра Елси Катър, обяснява, че оттам за пръв път вижда „Свети Петър“ и че обича вечер да седи край фонтаните (на вилата). Третата картичка е от 16 юни пак до по-малката ѝ сестра Елси Катър (Джуъл 2013 ID 1893) и представлява изглед на „Кастел Сант’Анджело“ – „Замъка на светия ангел“, някога най-високата сграда в Рим, използван от папите като крепост, но фактически построен да приюти праха на император Адриан през 123 – 139 г. от н. е. Катър обяснява на „Боби“ – Елси, че на картичката са изобразени гробницата на Адриан и отново „Свети Петър“. Тя е разочарована от Тибър – *„безинтересна, разочароваща рекичка“*, и ѝ съобщава, че предния ден е прекарала цялата сутрин в *„двореца на цезарите“*, обрасли с *„милион макове“* – има предвид руините на Палатинския хълм. *„Огромната състезателна писта“* трябва да е „Циркус Максимус“, който не е реставриран до днес. Изгледът на картичката също е откъм страната на Треставере. Катър съобщава, че предната седмица цял ден се разхождала из дома на цезаря (вероятно дома на Август) и така се изморила, че останала на следващия ден да си почива в леглото. Втората картичка може да потвърди, че е отседнал в Треставере, като Палатинският хълм е сравнително близо пеш, на другия бряг на Тибър. Освен картичките Италия у Катър намира отражение поне в един герой италианин в прозата ѝ (*„дребничкия те-нор“* във „Флавия и нейните творци“), но другояче Рим и всъщност Италия не присъстват като тема у нея.

Еднократен и кратък е и престоят на Лорънс Сърн в Рим (и Италия), но определено предизвиква интерес заради неизпълненото обещание в заглавието на „Сантиментално пътешествие из Франция и Италия“. Преведеният у нас в 2 издания роман „Сантиментално пътешествие през Франция и Италия“ почти не съдържа „италианско“ пътешествие и в този смисъл предлогът „през“, поправен от издателите и на двете издание с „из“, е повече от адекватен. Романът почти не съдържа такова пътешествие, защото има теоретичен спор за неговата „незавършеност“, но фактически действието в заключителната глава се развива в Италия. Макар че анекдота, разгънат в тази глава, Сърн

чува във Франция, в Кале, по време на второто си пътешествие там – което в действителност ще продължи в Италия (Стърн 1981: 2009).

Опорна точка при картирането бяха – при липса на други извори досега (за съжаление, точно такава информация липсва и в продължението на „Сантименталното пътешествие“, „дописано“ от приятеля на Стърн Джон Хол-Стивънсън в „Сантименталното пътешествие на господин Йорик, продължено от Юджинийс“, т. 3 и 4) – писмата на Стърн от периода. Проблемите с тези писма, както и при всяко друго епистолярно наследство, е доколко те са пълни, неподправени, редовно редактирани и т. н. Добре е известно, че писмата на Стърн са обработени и публикувани от дъщеря му Лидия и всички читатели и почитатели на Стърн са длъжни да ѝ бъдат признателни въпреки нейните вмешателства, въпреки останалата неяснота дали това са всички писма и кои са адресирани до съпругата му Елизабет (Elizabeth) – „Лизи“, и кои – до известната Елайза (Eliza).

За пръв път Артър Каш се опитва да проследи „италианското“ пътешествие на Стърн на основата на биографичните сведения, но Мелвин Ню години по-късно внесе известни корекции в съпоставките му. Дискусията – и тя е най-вече на концептуално литературоведско ниво – е дали може да следим маршрута на Стърн и на Йорик в „Сантиментално пътешествие“. Анализът на Мелвин Ню – за разлика от подхода на Каш, е по-скоро, че не можем и това е много разочарователно. Не само заради Стърн, а и заради други подобни опити (примерно за картиране на Ъпдайк по време на краткото посещение на американския романист в България и това на героя му Бек в „Българската поетеса“, което осъществиха в съавторство сръбската изследователка Биляна Дойчинович и Уорд Бригс (Бригс 2015: 1 – 36).

Така че единствено можем да продължим по запазените (обработени или не) писма реално да разгадаваме маршрута и събитията по време на „италианското“ пътешествие на Стърн (конкретно – в Рим), което предоставя възможност за преценка доколко реалното пътешествие – доколкото то е описано, съответства на несъстоятелното се литературно пътешествие.

И така, на 10 октомври 1765 година Стърн потегля на пътешествие, което ще продължи 7 месеца, в края на октомври е в Лион, а на 7 ноември е в Торино. Пътувал е 8 дни през Савойските планини (маршрута на Йорик) и остава в Торино 10 дни. На 18 ноември потегля за Милано, месец по-късно, на 18 декември, е във Флоренция. Прекарал е общо 1 месец в равнините на Ломбардия, посещавайки Милано, Парма, Пиаченца, Болоня, прекосил е Апенините. Във Флоренция ос-

тава 3 дни – до 21 декември, и 5 дни по-късно, както е планът му, на 23-ти, посещава Ватикана, Пантеона и се готви да остане в Рим 14 дни, преди да продължи за Неапол. Ако продължим да датираме маршрута му, съдейки по писмата, на 5 февруари е в Неапол. Според плана му трябва да се върне през Светата седмица в Рим (през 1766 година тя е 23 – 30 март, а Великден е на 30 март). Пътят му минава през Монте Касино и през „мартенските иди“ е в Рим. Оттук има първоначално намерение да се върне през Венеция, Виена и Берлин, но това намерение се осуetyава и вместо това през Флоренция и Ливорно пристига в Марсилия, на 25 май е в Дижон, на рождения ден на крал Джордж III, 4 юни, се е върнал в Англия, а на 28 юни се е прибрал в Йорк.

Като реконструираме маршрута напълно надеждно по датите в кореспонденцията му, без да спекулираме по какви причини прави промени в първоначалните си намерения, най-малкото сме убедени, че Стърн прекарва значително време в Италия и е събрал достатъчно материал за „италианското“ си пътешествие. Разполагаме обаче с едно косвено доказателство за тази негова готовност. Оливия Сантови в две изчерпателни статии – „Сантименталният, „неубедителен“, склонен към отклонения Стърн в Италия“ в сборника „Рецепцията на Стърн в Европа“ и „Приключенията на пътешественика Лоренцо Стерн в Италия“ в списание „Шандиън“ (Сантови 2004: 193 – 219, Сантови 1996: 79 – 97), е събрала най-изчерпателна информация за рецепцията на Стърн в Италия – от епохата на съвременниците на Стърн до наши дни, и конкретизира иначе неизвестни от писмата му моменти на основата на италиански източници. Защото писмата са доста съдържани – освен посещението във Ватикана и Пантеона (последното фактически е отбелязано с описанието на срещата със Смелфънгъс-Смолет там), знаем, че той носи писма до банкера Белони, а така също и позира за прочутия си барелеф. Сантови разказва за срещата му с някои от най-благородните римски фамилии, сред тях – Дория (това е същото семейство Дория, което строи вила „Дория Памфили“) и Сантакроче. В Милано пък се среща с Алесандро Вери, а две години по-късно този изтъкнат италиански интелектуалец от епохата на Просвещението посещава Стърн в Лондон. Това е известно от кореспонденцията с брат му Пиетро Вери. В писмо от 1 март 1767 година той описва срещата си с автора, който му казал, че пише „Сантиментално пътешествие из Италия“. Стърн заявил, че „не си бил водил бележки за пътуванията си из Италия, но щял да си съчинява каквото му хрумнело: искал да разкаже за многобройните си приключения в Милано, с други думи, искал да си ги измисли без всякаква подготовка“ (по Сантови 1996: 194).

Като познаваме характера на Стърн, изглежда съвсем достоверно, че е споделил всичко точно така, а Алесандро го препредава с цялата си наивност, но като цяло едва ли можем да го тълкуваме другояче, освен като поредна екстравагантност на автора.

Стърн започва „Сантиментално пътешествие“ почти по същото време, когато среща Елайза Дрейпър – края на януари – началото на февруари 1767 г., а отношенията им продължават до нейното отпътуване през април същата година. През този период са написани 22 писма до Елайза (в изданието от 1807 г.), а от 13 април Стърн води, както са се договорили с нея, своя „Дневник за Елайза“ („Дневника на Брамина“) – до 4 август и с постскрипт от 1 ноември 1767 година¹. Стърн планира „Пътешествието“ в четири тома още през юли 1766 година, но очевидно работи върху първите томове най-активно през лятото (юли) 1767 г., продължава да пише през ноември същата година, като по същото време се бори и със заболяването си. През декември първите два тома са завършени и той заминава за Лондон. На 27 февруари излиза първото издание, на 18 март Стърн почива.

Посещенията на Стърн в Пантеона (Смолет-Смелфънгъс), Ватикана и банката на Белони не се свързват с възможни препратки към неговите текстове. На основата на косвени препратки посещението му в банката е свързано с уреждането на финансови въпроси, главно изпращане на пари във Франция, където са съпругата му, лекуваща психичното си заболяване, и дъщеря му Лидия. И пътешествията му – „през“ Франция и това „през“ Италия, продължават дълги месеци и негов постоянен ангажимент е уреждането на такива въпроси. Няма сведение за това къде е отседнал, но допълнителни проучвания за банката, както и на архивни материали *in situ*, свързани с гостуването му у Дория и Сантакроче, могат да запълнят тази празнина. За семейство Дория има достатъчно материал, съществуват и възможности за разширяване на сведенията за банката, основана от Франческо Белони (1760 г.), и конкретно за клона в Рим на Джироламо Белони: адреси, свързани с банката са познати – „Виа дел Говерно Векио“ (в близост до „Пиаца Навона“) и „Пиаца Фиамета“ на 500 метра северно, където се намира „Палацо (по-скоро Каса) Фиамета“. Разполагаме с доста подробна информация за едно вероятно непланирано събитие – срещата с английския скулптор от холандски произход Джоузеф Нолекенс (1737 – 1823) и позирането за прочутия мраморен бюст. Всъщ-

¹ Бетховен (1770 – 1828) е роден 2 години след смъртта на Стърн и неяснотите в спора за идентичността на Елизе от *Für Elise* сякаш кореспондират със заглавието на Стърновия дневник.

ност той е насочен към младия скулптор от приятеля си Гарик, на когото Нолекенс прави (първия в кариерата си) такъв бюст. Гарик пътува до Италия през 1763 – 1764 година със съпругата си, виенската балерина Ева-Мария Вайгел (Виолети). Нолекенс работи в Рим до 1770 година, като вероятно пристига там през 1762-ра.

Срещата (срещите) на Стърн с Нолекенс са станали по време на престоя на автора в Рим (от Коледа до 10 януари и от началото на март до началото на април). Най-вероятно обаче оригиналният бюст е бил гипсов, като копията на мраморния бюст вероятно са изпълнени по-късно, защото единственото сведение за мраморен бюст на приятеля на Стърн, печатаря Томас Бекет, от 12 февруари 1771 година не се подкрепя по никакъв друг начин. Приемливо е да се смята, че Стърн позира през първото си посещение в Рим (ателието на Нолекенс е в пресечка на „Виа дел Бабуино“, която свързва „Пиаца дел Пополо“ с „Пиаца ди Спаня“) и вероятно се отбива отново при скулптора на връщане от Неапол.

Девети том на „Тристрам Шанди“ (завършен през 1767 година) съдържа италиански мотиви и препратки – но без нужната конкретика, особено относно Рим.

След завръщането си от Рим Стърн продължава към Франция и всъщност повтаря пътя си в обратна посока. Интересно е, че вариантът за връщане през Венеция, Виена и Берлин е предложен в епизода със Смелфънгъс-Мънфънгъс. Реалното пътешествие на Стърн, дори така схематично очертано, предлага възможности за художествено претворяване на „италианския маршрут“, но предвид здравословното състояние на Стърн трета и четвърта част на романа не са осъществени. Продължението ни предлага приятелят му Хол-Стивънсън, Юджиниъс от „Тристрам“ и от „Сантиментално пътешествие“. Освен че „завършва“ разочароващо незавършения случай в „Деликатен случай“, Хол-Стивънсън не прави опит да описва италианското пътешествие в своите трети и четвърти том, а се фокусира предимно върху Париж, като друго изследване може да установи връзка между кореспонденцията му със Стърн като извор на текста.

Като цяло римските маршрути на Гор Видал са в същия район на древния град, но по различни съображения. Всъщност информацията за тях е от първа ръка, предимно от мемоарните книги на Гор Видал „Палимпсест“ (1995 г.) и „Мрежова навигация“ (2006 г.), за съжаление, и двете непревеждани у нас. Гор Видал посещава за пръв път Рим на тринадесетгодишна възраст през лятото на 1939 година заедно със съучениците си и преподавател от престижното частно пансион-

натно училище „Сейнт Олбънс“, като при избухването на войната на 1 септември групата се прибира през Лондон, където посланик е бащата на Кенеди. Второто пътуване до Рим е в началото на март 1958 година, когато е нает от режисьора Уилям Уайлдър да редактира сценария на „Бен Хур“. Върху сценария на „Бен Хур“ той работи в киноцентъра „Чинечита“ в Южен Рим и там се запознава с Федерико Фелини, който тогава започва снимките на „Сладък живот“. Гор Видал вече е замислил романа си „Юлиан“ и на основата на своите проучвания е добре запознат с римската история, което е също причина за участието му в процеса на подготовка на крупния проект. Като изключим „Чинечита“, не разполагаме към този момент с друга информация за локациите от престоя му в Рим. Можем да предположим обаче, че още тогава е посещавал и основаната през 1897 година като университетски център за изучаване на изящните изкуства от американски студенти „Американска академия“ с нейната много богата библиотека на хълма Яникул, в Треставере. Сегашните постройки са от 1914 година, с изключение на „Вила Аурелия“ (1650) – шаба на Гарибалди по време на обсадата на Рим от французите през 1849 година.

За трети път Гор Видал пристига в Рим „след изборите през 1960 година“ – това са президентските избори от 8 ноември, когато е избран Кенеди, а самият Гор Видал също участва, но като кандидат за Камарата на представителите на американския Конгрес от същата, Демократическата, партия. По това време вече са започнали отношенията му с Хауърд Остин (продължили до смъртта на Остин през 2003 г.). Гор Видал има общ пастрок с бъдещата съпруга на Кенеди – Жаклин, но различни майки, и това е причината да гостува в Белия дом по-късно. В мемоарите си авторът обяснява, че той и Остин живеят най-напред на „Виа Джулия“, след това „Ларго ди Торе Арджентина“ на десния бряг на Тибър, между реката и „Корсо Виторио Емануеле II“, в близост до „Кампо де Фиори“. Недалече е и сградата на „Чентро студи Американни“, разположена в „Палацо Матеи“ на улица „Виа Микеланджело Катетани“, точно където беше намерена изоставена колата „Рено 4“ с трупа на отвлечения от „Червените бригади“ министър-председател Алдо Моро. Видал живее още на „Ларго ди Торе Арджентина“ през 1971 година и продължава да поддържа отношения с Фелини, защото в мемоарите е описано посещението на режисьора, който кани Видал да участва в прочутата финална сцена на „Рим“ на Фелини, заснета на „Виа деи Коронари“, на север, между площад „Пиаца Навона“ и Тибър.

Третият „римски“ филм на Гор Видал е „Калигула“ (1979) на режисьора Тинто Брас по сценарий на Видал с Малкълм Макдауъл, Хелън

Мирън, Питър О'Тул, Джон Гилгуд. Филмът, спонсориран от „Пентхаус“, е с добавени без съгласието на творците порнографски сцени. Преди това, през 1973 година, Видал купува вилата „Рондиная“ – „Лястовичето гнездо“, в градчето Равело, което и Уила Катър посещава от 3 до 10 май 1908 година, като отсяда в хотел „Капучини“ на „Виа Анунциатела“. Това е документирано в писмо до Сара Орн Джуит и до сестра ѝ Елси. Дали Видал е запознат с това, не знаем (разстоянието е по-малко от два километра). Той прекарва по шест месеца годишно в Рим и Равело и останалата половина на годината – в Лос Анджелис, щата Калифорния. През 2004 година, след смъртта на Остин, Гор Видал продаде вилата, където беше посрещал Мик Джагър, Хилъри Клинтън, принцеса Маргарет, Съюзън Сарандън, Жаклин – вече Онасис, и други, за над 20 милиона долара. Освен спомените (мемоарните книги) и донякъде „Юлиан“, както и филмовете му приключения, сред тях – сценариите на „Сицилианецът“ (по Марио Пузо) и по „Да забравиш Палермо“ на Едмон Шарл-Ру, Италия и по-конкретно Рим не са оставили литературни следи в творческата биография на Гор Видал.

Пътят на шотландката Мюриъл Спарк към Рим и Италия минава през Ню Йорк, където среща У. Х. Одън, Стивън Спендър, Джеймс Болдуин, Джон Ъпдайк. Тя пристига в Рим през 1967 година, когато е написала повечето от най-известните си романи и е вече на 49 години, разведена от 25 години с душевноболния си съпруг и жестоко скарана със сина си Робин (роден през 1939 г.) на религиозна основа, преживяла е серия любовни разочарования с редица мъже, в това число и с бъдещия си биограф. Един ден през 1968 година там, във фризьорския салон, я забелязва и разпознава приятелка на Пенелопи Джардин (дъщеря на генерал, тринадесет години по-млада, изгубила родителите си на 14-годишна възраст, тогава студентка по скулптура в Академията за изящни изкуства в Рим) – на десния бряг на Тибър, недалече от „Пиача дел Пополо“ и „Виа дел Корсо“. Пенелопи ѝ предлага услугите си като секретарка, преводачка и шофьор и остава с нея – отначало в Рим, в квартирата ѝ на „Кампо де Фиори“, след 1979 година – в селцето Оливето, комуна Чивитела ин Вал ди Киана, провинция Арецо, област Тоскана. Спарк живее там до смъртта си (почива в болница във Флоренция), като пътува до Обединеното кралство и из цяла Европа – Венеция, Франция, Германия, Холандия, Швейцария, Испания. (През 1998 година за втори път се свързах с нея – този път ѝ изпратих картичка от Ню Йорк, за да ѝ напомни за „Парникът край Ист Ривър“.) Мюриъл Спарк написа автобиография, но в нея разказа за живота си само до края на петдесетте години, така че можем да разчита-

ме повече на биографията ѝ, написана от бившия ѝ любовник Дерек Станфорд, както и на откъслечните спомени на Пенелопи Джардин. Италия в творчеството ѝ е отразена чрез портрета на най-прочутата ѝ героиня Джийн Броуди, както и в романа „Териториални права“, където сцена на действието е Венеция. Рим отсъства от нейната литературна топография, а по-голям интерес за нас представлява главната героиня на този роман, политическата емигрантка българка, българската тайна полиция, българските монархисти. Този роман обяснява защо Мюриъл Спарк, която имаше преведени в България няколко романа („Лице за публиката“, „Балада за Пекъм Рай“, „Разцветът на госпожица Джийн Броуди“ – тогава, през 1978 година, за пръв път се свързах с нея, „Абатисата от Крю“, „Момичета със скромни средства“), след „Териториални права“ повече не се превеждаше.

И Гор Видал, и Мюриъл Спарк бяха развили обичта си към Италия вероятно и заради далечния италиански произход на родовете си, а аз пак заради Рим и Италия реших, че е добре да обединя като преводач на четиримата автори и техен изследовател в този опит за картиране.

ЛИТЕРАТУРА

- Бригс 2015:** Briggs, Ward and Biljana Dojčinović. The Bulgarian Poetess: John and Blaga. *The John Updike Journal*, vol. 3. No.2, Winter 2015, The John Updike Journal, Cincinnati, Ohio: University of Cincinnati Press, 2015, 1 – 36.
- Джуъл 2013:** Jewell, Andrew, Janis Stout (eds.). *The Selected Letters of Willa Cather*. New York & Alfred A. Knopf, 2013.
- Катър 1970:** Cather, Willa, William M. Curtin (ed.). *The World and the Parish, Volume 1: Willa Cather's Articles and Reviews, 1893 – 1902*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1970.
- Костурков 2011:** Костурков, Йордан. *Аспекти на модерността в творчеството на Уила Катър*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011.
- Костурков 2013:** Костурков, Йордан. Уила Катър – изгубена и преоткрита в българската култура. // *Литературен вестник*, V, № 6 – 12 февруари 2013, 10 – 11.
- Сантовети 1996:** Santovetti, Olivia. The Adventurous Journey of Lorenzo Sterne in Italy. // *The Shandean*, Coxwold, York: The Laurence Sterne Trust, № 8, November 1996, 79 – 97.
- Сантовети 2004:** Santovetti, Olivia. The Sentimental, the „Inconclusive“, the Digressive: Sterne in Italy. // de Voogd, Peter, Neubauer, John,

(eds.). *The reception of Laurence Sterne in Europe*. London-New York: Thoemmes, Continuum, 2004, 193 – 219.

Стърн 1981: Стърн, Лорънс. *Сантиментално пътешествие из Франция и Италия*. София: Народна култура, 1981.

Стърн 2009: Стърн, Лорънс. *Сантиментално пътешествие из Франция и Италия*. София: Сиела, 2009.